

MODAL SEMANTIKA TIPOLOGIYASI

Mustafayeva Maftuna Bahodirovna

“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universitetining

Qarshi irrigatsiya agrotexnologiyalar institute assistent o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada modal semantika tipologiyasiga bag'ishlangan lingvistik adabiyotlarni o'rganish natijalari va modallikning ichki tuzilishini o'zaro bog'liq bo'lgan tarkibiy elementlar tizimi sifatida taqdim etish usullarini optimallashtirish masalalari keltirilgan. Modallik mazmunida lingvistik kategoriya sifatida an'anaviy ravishda modal semantikaning ikki jihati ajralib turadi: voqelikka munosabat va bayonga munosabat. Maqolada obyektiv va subyektiv modallikni ifodalashning lingvistik vositalari tasvirlangan va modal semantikaning tuzilishini taqdim etishga qaratilgan turli tasniflarni qiyosiy tahlil qilishga qaratilgan.

***Kalit so'zlar:** modallik turi, obyektiv modallik, subyektiv modallik, modallikni ifodalash vositalari, modal semantika.*

Harakat uslubi yoki harakatga munosabatni tavsiflovchi modallik kategoriyasi dasturlash, psixologiya, falsafa, musiqa, adabiyotshunoslik, tilshunoslik kabi turli fan sohalari uchun universaldir. Modallikning uchta asosiy turi (zaruriyat, imkoniyat va voqelik) aniqlangan mantiq sohasida vujudga kelgan modallik tilshunoslik kategoriyaviy-kontseptual apparatining eng muhim elementlaridan biriga aylandi. Ushbu ko'p qatlamli toifani talqin qilish, tasniflash, tavsiflashga bag'ishlangan ko'plab ishlar ushbu sohada o'rganish obyekti va modallikning kontseptual apparatini tavsiflash uchun til yoki atamalar to'plami doimiy ravishda kengayib borayotganidan dalolat beradi.

Rus tilshunosligida modallikning sintaksis darajasidagi talqini V. V. Vinogradov asarlaridan kelib chiqqan holda shuningdek, N. D. Arutyunova, O.V. Trunova, A. A. Medova kabi mualliflar tomonidan modallikni mantiqiy-semantik tushuncha doirasida o'rganib chiqilgan tadqiqotlar bilan birgalikda to'ldiriladi. 1990-yillardan boshlab ushbu bilim sohasida modallikni eng muhim matn kategoriyasi deb hisoblagan matn markazli yondashuv keng tarqaldi (I.R.Galperin, G.Y.Solganik, O.N.Solovyova). Modallik kategoriyasini o'rganishning hozirgi bosqichida eng keng tarqalgan tushuncha bu kategoriyani funksional-semantik maydonlar majmuasi sifatida ko'rib chiqishdir (A.V.Bondarko [1], N.A.Probst [2]).

Agar turli lingvistik maktablar va ilmiy sohalar vakillari o'rtasida modallikni tushunishda tub farqlar bo'lmasa, modallikning mazmun tomonini tavsiflash uchun tasniflash qo'llaniladi, bu uning tuzilishini tushunishda sezilarli farqlarni ko'rsatadi, lekin shu bilan birgalikda modal semantikaning tipologiyasi masalasi nihoyatda murakkab va munozaraliligicha qolmoqda. Kategoriyani o'rganishning bu jihati u yoki bu nutq asarini ajratib turuvchi modallik mazmuni bilan ushbu mazmunni ifodalovchi lingvistik vositalar o'rtasidagi munosabatni ochib berishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada lingvistik adabiyotlarda aniqlangan modal semantika turlari haqidagi ma'lumotlarni umumlashtirish vazifasi qo'yilgan.

Avvalo shuni ta'kidlashimiz kerakki, modallik tabiati ta'riflardagi nomuvofiqliklarga qaramay voqelikka munosabat va bayon mazmuniga munosabatni farqlashi kabi ikki jihatini o'zida birlashtiradi. Ushbu farq modallikning ikkita komponentning birligi sifatida eng keng tarqalgan obyektiv va subyektive modallik talqinida o'z aksini topadi. Obyektiv modallik gapning mazmun tuzilishining tarkibiy qismi bo'lib, uni predikativ birlik sifatida quradi [3]. Murojaat qiluvchining u uzatayotgan axborotga munosabatini ifodalovchi subyektiv modallik har bir gapga xos bo'lishi shart emas va ikkinchi darajali modallik sifatida belgilanadi. Subyektiv modallikning ma'nolar ko'lami obyektiv modallik ma'nolari ko'lamidan oshib ketadi va bu ma'nolar o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Subyektiv modallikni a) gap mazmuniga ko'ra so'zlovchiga nisbatan (O.S. Axmanova, G.A. Zolotova); b)

ma'ruzachiga nisbatan; d) so'zlovchining o'zi keltirgan faktlarga ishonch darajasiga ko'ra ifodalash mumkin [4]. J.Lyonsning fikricha, kundalik turmushda tildan foydalanishda subyektiv modallik obyektiv modallikka qaraganda ancha keng tarqalgan [5].

Mayl kategoriyasi, zamon kategoriyasi intonatsiyaning xabar va savol kabi turlari obyektiv modallikni ifodalovchi grammatik vositalar hisoblanadi. Subyektiv modallikni ifodalashda intonatsiya, maxsus sintaktik konstruksiyalar, so'z tartibi, so'zlarning takrori, bo'laklar, kirish so'zlari va so'z birikmalari (ba'zida "modal so'zlar" deb ham ataladi) kabi lingvistik vositalar mavjud. Modallik sohasiga imkoniyat, istak, majburiyat, zarurat yoki majburlash, oldindan ko'rish, tayyorlikni ifodalovchi fe'llar, qisqa sifatlar va predikativlar kabi leksik ma'nolar ham kiradi. L.Y. Zyatkova ingliz tili materiali bo'yicha dissertatsiya tadqiqotida ingliz tilida subyektiv modallikni yetkazishning kirish so'zlar, iboralar, jumlar; inversiya, savol-javob konstruksiyalari, ritorik savollar, sintaktik takrorlar singari sintaktik vositalari haqida ma'lumotlar keltirib o'tgan [6]. Subyektiv modallikni ifodalash vositalari shu qadar har xilki, ayrim grammatikachilar ularni bir grammatik kategoriya doirasida birlashtirishni qonuniy deb hisoblamaydilar.

Ikki turdagi modallik o'rtasidagi farq, obyektiv va subyektiv modallikning talqini bir ma'noli emasligiga qaramasdan, ushbu toifadagi ko'pgina tadqiqotlarni ajratib turadi. Barcha tadqiqotchilar ham modallikni obyektiv va subyektivga bo'lish fikriga qo'shilishmaydi. Masalan, A. B. Shapiro modallikning ikkita asosiy turini ajratib ko'rsatadi. Birinchisi real- bunda gap mazmuni voqelik bilan mos keladi deb qaraladi. Ikkinchisi, haqiqiy bo'lmagan shartlilik, undovchi, keraklilik, majburiyat, imkonlilik/imkonsizlik kabi turlaridir [7]. N.S. Valgina modallikni ma'ruzachining o'z bayonotiga xabarning voqelik munosabati nuqtai nazaridan baholashi sifatida belgilaydi. Bunday tushunish mohiyatan obyektiv va subyektiv modalliklarni bir butunga birlashtiradi [8].

Bir qator tadqiqotchilar modallikni obyektiv va subyektivga aniq ajratish mumkin emasligini ta'kidlaydilar. Masalan, T.I. Desherieva modallikni voqelikka hukm qilish

munosabati va soʻzlovchi va yozuvchining xabar maʼnosiga munosabati ifodasi sifatida taʼriflab: “Subyektivlik elementi modallik semantikasining barcha tarkibiy qismlarida mavjud, shuning uchun uning subyektiv va obyektivga boʻlinishi juda oʻzboshimchalikdir” deb aytgan [9].

G.A. Zolotova modallikning ikki emas, uchta turini ajratib koʻrsatadi: 1) gap mazmunining soʻzlovchi nuqtai nazaridan voqelikka munosabati; 2) soʻzlovchining gap mazmuniga munosabati; 3) harakat predmetining harakatga munosabati (modal feʼllar) [10]. Obyektiv va subyektiv modallikni farqlash masalasi modallik kategoriyasining chegaralarini belgilash muammosi bilan bogʻliq. Masalan, predikativlik, maʼnodorlik, emotsionallik, baholovchilik toifalarini modallikka kirgizish arziydimi yoki yoʻqmi degan nizolar haligacha mavjud. E.A. Chernyavskaya baholashning lingvistik kategoriyasi barcha turdagi obyektlarning qiymatini oʻrnatishga olib keladigan mantiqiy kategoriya, psixik jarayonlarning aksidir deb taʼkidlaydi. Amerikalik tilshunos Kay fon Fintel modallikni oʻziga xos obyektiv holatlar nuqtai nazaridan dinamik- yetkazuvchi imkoniyat yoki zaruratga boʻlinishni taklif qiladigan; deontik - qonun yoki axloqiy tamoyillar nuqtai nazaridan mumkin boʻlgan, zarur yoki ruxsat etilgan narsalarni ifodalaydigan; epistemik - mavjud faktlar nuqtai nazaridan bayonotlarning imkoniyati, ehtimolligi; istalgan - muallifning xohish-istaklari nuqtai nazaridan imkoniyat yoki zaruratni ifodalaydigan; teologik - maqsadga erishish nuqtai nazaridan biror narsaning zarurati yoki imkoniyati ifodalaydigan turlarini koʻrsatib oʻtgan.

Modallik turlarining turli tasniflarini tahlil qilib, xulosa qilishimiz mumkinki, tilshunoslar odatda modallikning bir xil mazmunini turli atamalarda belgilaydilar va turdosh turlardan tashqari boshqa tasniflardan farq qiluvchi semantik turlarni ham ajratib koʻrsatadilar. Modallikning lingvistik kategoriyasi mazmunining terminologiyasi va chegaralari nuqtai nazaridan bir xillik mavjud emas. Xulosa qilib aytganda, modallikning semantik mazmunini tavsiflovchi tasnifga modallikning ushbu turlarini kiritish oʻrinli emas, chunki u matn modalligi chegaralarini sezilarli darajada xiralashtiradi, ushbu turkumning vositalari va mazmunini aniq ajratishga imkon bermaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Бондарко А.В. *Модальность: вступительные замечания // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Л. : Наука, 1990. С. 59–67.*
2. Пробст Н.А. *Вопросительно-побудительная модальность как межполевая зона макрополя модальности в современном русском языке : автореф. ... дис. канд. филол. наук. Калининград, 2014. 214 с.*
3. *Русская грамматика / гл. ред. Н.Ю. Шведова. М. : Наука, 1980. 792 с.*
4. Ермолаева Л.С. *Понимание модальности в современной лингвистике // Лингвистика и методика в высшей школе : сборник науч. трудов МГПИИЯ им. М. Тореза. М. : МГПИИЯ им. М. Тореза, 1978. Вып. 8. С. 47–60.*
5. Lyons D. *Introduction to Theoretical Linguistics. M.: Progress, 1978. 544 p.*
6. Зятькова Л.Я. *Субъективная модальность политического дискурса (На материале российских, британских и американских печатных СМИ) : дис. ... канд. филол. наук. Тюмень, 2003. 249 с.*
7. Shapiro A.B. *Modality and predicativity as signs of a sentence in modern Russian // Philological Sciences. 1958. No. 4. 20–25 p.*
8. Валгина Н.С. *Теория текста : учебное пособие. М. : Логос, 2003. 105 с.*
9. Дешериева Т.И. *О соотношении модальности и предикативности // Вопросы языкознания. 1987. № 1. С. 34–45.*
10. Золотова Г.А. *Очерк функционального синтаксиса. М. : Наука, 1973. 352с.*